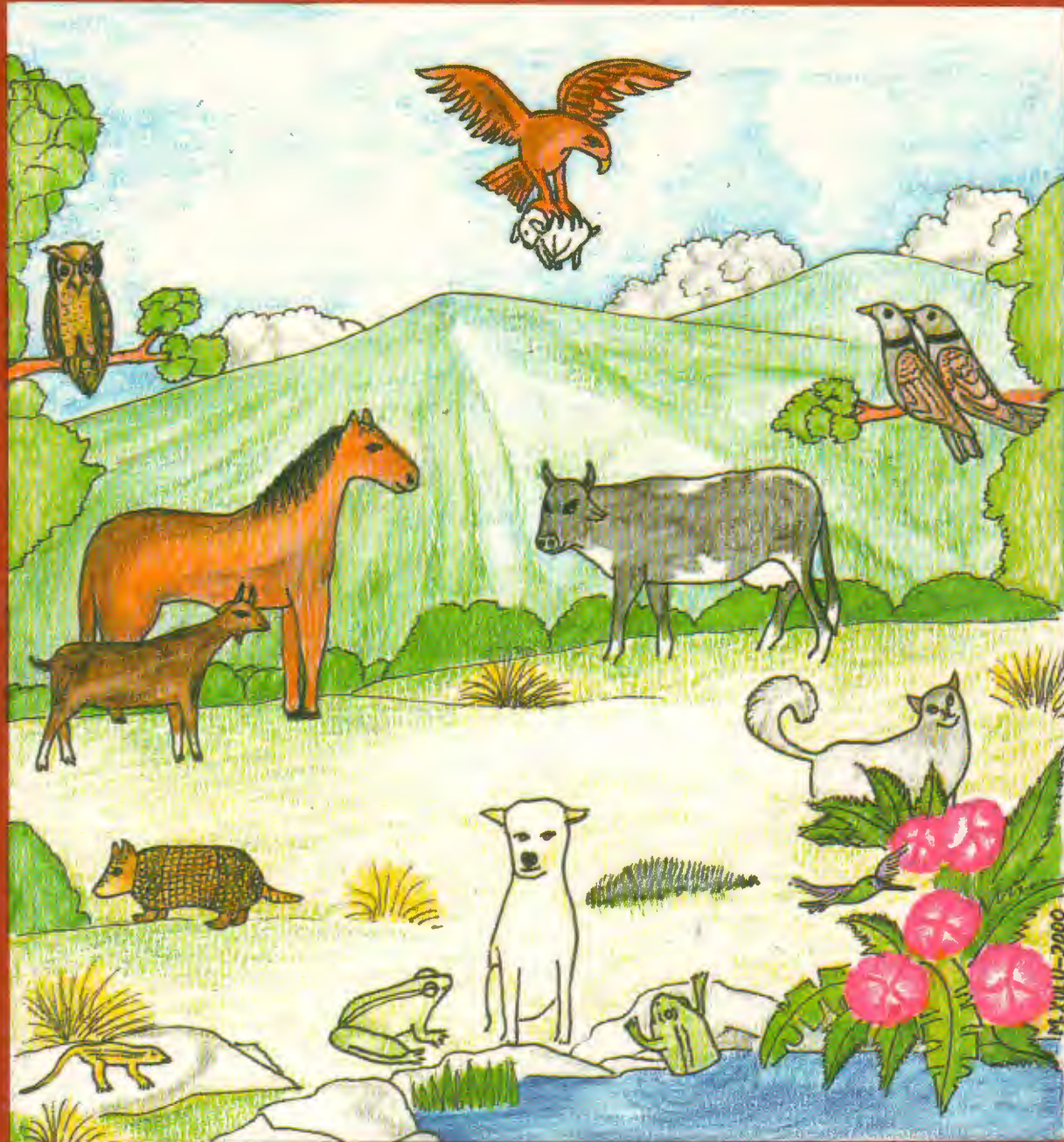

Syixmab'al sb'eyal hej no' noq' johtaj yinh Popti'

Elaborado por Rafael Landín
Instituto de Investigaciones y Educación

Imu / nheh / rb / ril: Rudy Ojal Campos Cano
Swatx ehomal yechel Mauricio Xul Sincal

Syixmab'al sb'eyal hej no' noq' johtaj yinh Popti'

Universidad Rafael Landívar
Instituto de Lingüística y Educación
Xeq'a', 2000

Estos libros fueron impresos gracias al apoyo económico del Fondo Indígena para el Desarrollo Guatemalteco, FODIGUA

Este material fue elaborado e impreso gracias al apoyo económico del Gobierno del Reino de los Países Bajos.

Syamanil/Colección: Materiales Educactivos, No. 173

Smajaniil/Serie: Popti', No. 11

Steq'ani/Área: Ciencias Naturales, No. 2

Swi'al smunlanheb'anil/Director de la colección: Manuel Salazar Tetzagüic

Syamb'anhehomal smunlanheb'anil/Editora: Celia Angélica Ajú Patal

Smunlanhehomb'anil/Autor: Rudy Osiel Camposeco Cano

Swatx'ehomal yeche/Ilustrador: Mauricio Xulú Sincal

T'inhb'anhehom/Revisor: Tz'ayik Aurelio Hurtado Montejo

St'inhb'anhehomal swatx'eb'anil/Diagramador: Rolando Chacach Catú

© Universidad Rafael Landívar, Instituto de Lingüística y Educación, 2000

A. No' noq xhtxutxwi

1. No' noq kanheb' yoj

- a. Hej no' alomnoq' xhlolaxi -Domésticos comestibles
- b. Hej no' alomnoq' mach lolaxi- Domésticos no comestibles
- c. No' xoltelajil noq' xhlolaxi-Salvajes comestibles
- d. No' xoltelajil noq' mach lolaxi-Salvajes no comestibles
- e. No' noq' telaj slo-Herbívoros
- f. No' noq' chib'e slo-Carnívoros
- g. No' noq' ay xil (haka' xil kowi')-Animales con pelos
- h. No' noq' ay sti' (ay yeh)-Animales con dientes (que tienen hocico)
- i. No' noq' ch'oknikoj yinh munil-Animales útiles para el trabajo del hombre
- j. No' noq' xhtx'awayi-Animales que muerden
- k. No' noq' xhk'ulch'annnhen te' nhah-Mascotas
- l. No' noq' yaj sam-Que despiden mal olor
- m. No' noq' ay stx'ixal snimanil-Con espinas
- n. No' noq' xhloni hej tz'unub'-Roedores
- o. No' noq' kaw yatut b'ay ayiktoj yet ch'ek'l-Con caparazón
- p. No' noq' swi'laj te' ch'ek'ikoj-Trepadores
- q. No' noq' ay yuk'a'-Animales con cacho
- r. No' noq' sat tx'otx'nhetik'a ch'ek'l-Que sólo caminan en el suelo (terrestres)
- s. No' noq' xhtzanhwayi-Los que arañan

B. No' noq' hos chu spitzk'ayi

1. No' noq' kab' yoj

- a. No' alomnoq' hos chu spitzk'a xhlolaxi-Domésticos comestibles
- b. No' xoltelajil noq' xhlolaxi-Salvajes comestibles
- c. No' xoltelajil noq' machu slolaxi-Salvajes no comestibles
- d. No' aq'b'al noq'-Nocturnos
- e. Hej no' noq' xhkunli-Agüeros

- f. No' noq' hos chus pitzk'a chib'e slo-De rapiña
- g. No' ch'ik xhk'ulch'annhen yul nhah-Las mascotas
- h. No' ch'ik nhab'ilalnhe chulek'oj-Aves temporales
- i. No' ch'ik ihom b'eh-Aves guías
- j. No' ch'ik stz'utz'atij schi'al te' haq'b'al-Los que chupan la miel de las flores

C. Hej no' noq' ay xol ha' ha'

- a. No' xhko tz'utz' yet xhko loni-Los que sólo viven en el agua

D. Snoq'al hej tz'unub'

- a. No' noq' chonh yab'ilni yu-Los que producen enfermedad
- b. No' noq' xhchalonhe chulek'oj-Insectos temporales
- c. No' noq' chetatoj hej tz'unub'-Gusanos dañinos
- d. No' noq' k'ul tet hej tz'unub'-Gusanos que no dañan

Yichob'anil

Wal tinanh xin hex nixhtej unin, xhko kuyu'
sunil sb'eyal hej no' noq' yaj yinh jab'xub'al.
Sat hune' humti' xhchalohoj heyu chub'il ay
sb'eyal hej no' noq'ti' chu ko loni, ay hun
majanxa no' machuhim, ay no' kanheb' yoj
aypax no' kab'nhe yoj, b'oj yaq'b'ilxa.

Yaj yocheb'al kow che ya'a'koj yinh he
yanma he kuynuj, haxinwal xhkanoj yul he
wi', katxin xin yet chex elojtoj munil b'oj he
mam he mi' maka b'oj he yuxhtaj maka hej
he noh, che yilnoj hunuj no' noq' yul b'eh, xa
huhuj he txumnuj tzet sb'eyal b'ay aykoj no'
stz'ajoj.

Yuxinto wal tinanh xin che yab'e ninoj tzet
xhko tzote'nhe, haxinwal ch'okoj yaq'b'iloj
johtajb'al.

Hej no' noq'

Sat yib'anh q'inalti, tx'ihal tzet chu jixmanto sb'eyal
hej no' noq' ay ko hoyanil b'oj xol hej te' te'. Ay
hun majan no' chij kanhojal, ay no' kab'yoj, ay
no' tonhe star sb'a, ay no' xolnhetik'a ha' ha' aya,
b'oj yaq'b'ilxa. Yilal xin johtajnhe sunil sb'eyal hej
no' noq' ay b'eti'

Hej no' noq' xhtutxwi yet xhpitzk'ayi

Mat suniloj hej no' noq' hune'nhetik'a tzet chu spitzk'ayi, to nanan slow chu yul no' sat yib'anh q'inal yu komam Jahaw, yuxinto tinanh xin xhko kuyu' ninoj yib'anhiloj hej no' noq' kanh yoj, jichan xhtutxwi yet xhpitzk'ayi.

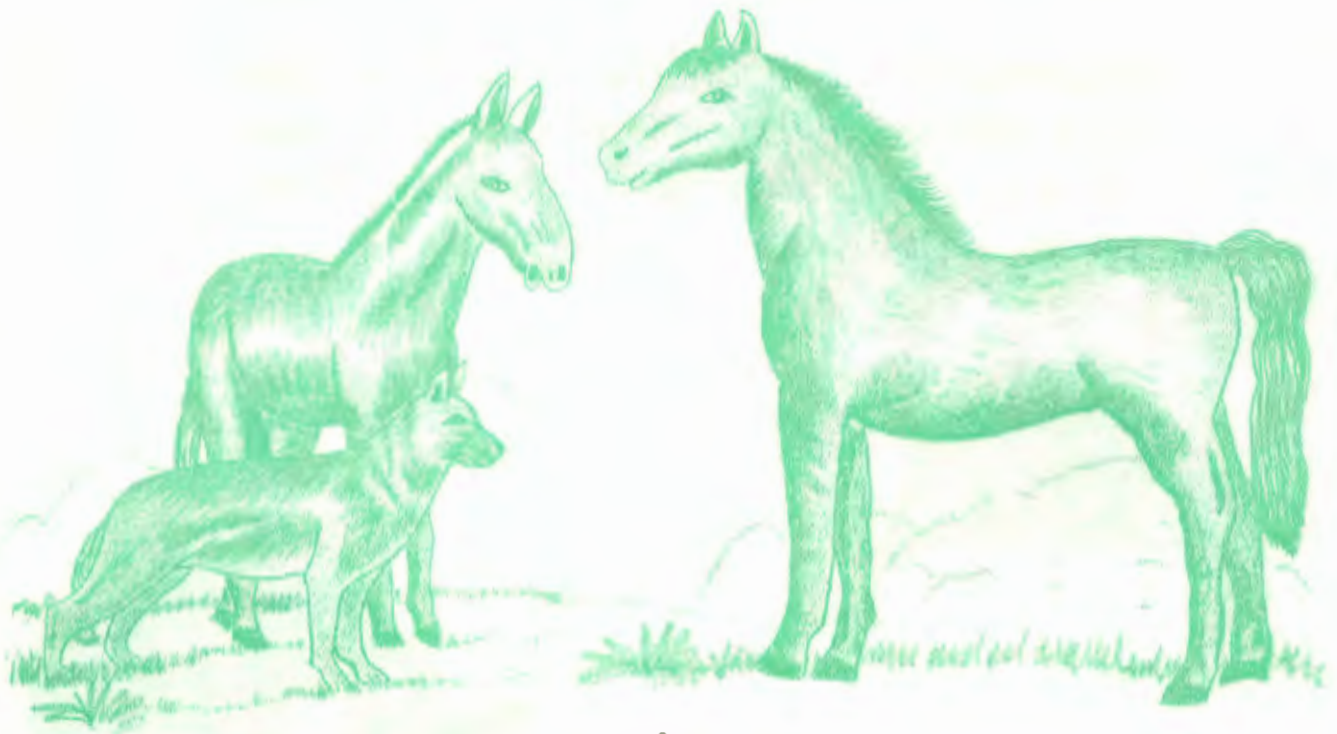

Hej no' alomnoq' xhlolaxi

Yul jatut ay hej no' alom
noq', ay xin no' ti' xhlolaxi,
yaj aypax no' mach lolaxi.
No' xhlolaxi, hano' ti' la: no'
wakax, txitam, chiyo,
kanelu, b'oj yaq'b'ilxa no'.

Hej no' alomnoq' kanh yoj mach lolaxi

Yilal johtajnhenpaxoj chub'il mat suniloj hej no' alomnoq' xhlolaxi, yaj masan aytik'a tzet ch'oknikoj no' ju, yuxinto yilal ko tanhenpax no' syeyil. Haka' no' xhja'a'yoj sb'ih ti' la'l: no' cheh, no' b'in cheh, metx tx'i'.

Hej no' xoltelajil noq' kanheb' yoj xhlolaxi

Xhjohtajnhe tinanh, chub'il aypax no' xoltelajil noq' kanheb' yoj ch'oknipaxkoj itahil ju: haka' no' ti' la: no' xoltelajil txitam, no' sajcheh, no' utxum, halaw.

Hej no' xoltelajil noq' kanheb' yoj mach lolaxi

Tx'ihalpax xin hej no' xoltelajil noq' mach lolaxi;
yilal xin johtajnhenpax hayeb'oj sb'ih no',
haxinwal mach tonhk'ahoj xhjitij no' ko lob' yul
jatut. Hunq'ahan noq' xhja'a'yoj sb'ih ti' la, mach
lolax no: , no' pay, no' b'alam, no' kajko b'alam.

No' noq' kanheb' yoj telaj slo

Ay no' noq' kanheb'
yoj nixhtej telaj, haka'
ch'im b'oj itah slo,
haka': no' wakax, no'
cheh, no' kanelu, no'
kaplaxh.

No' noq' kanheb' yoj chib'e slo

Kow yilal johtajnheni
chub'il matnhetaj
anma slo no' chib'e,
to aypax hej no' noq'
kanheb' yoj xhlonipax
no' chib'e, haka'na:
no' oj, no' b'alam, no'
sahb'in, no' sal
b'alam.

No' noq' ay xil (haka' xil kowi')

Xhjohtajnhe' tinanh chub'il,
hanhk'anhe hej no' noq'
kannhoj ay xil haka' xil swi'
anma, haka'na: no' mi, no' oj,
no' cheh, no' sajcheh, b'oj
yaq'b'ilxa hej no' noq'.

No' noq' ay sti'

Tx'ihal sb'ey hej no' noq' ay
sat yib'anh q'inal, yaj ay no'
ay sup sti', aypax no' ay sti',
hano' ti' yeh ch'oknikoj yu
yet sloni yita, haka'na: metx
tx'l', no' mis, no' utxum, no'
sahb'in.

No' noq' ch'oknikoj yinh munil

Aypax hej no' noq' chonh kolni yinh ko munil, yuxinto yilal ko tanhen sunil sb'eyal hej no' noq'. Haxin no'ti' chonh kolni yinh ko munil la'i: no' wakax, no' cheh, no' b'incheh, no' axhna.

Hej no' noq' xhtx'awayi

Hej no' noq' johtaj chub'il xhtx'awayi, yilal ko tanhen kob'a tet no', kow yilal ta mach jeta no', haxinwal matzet chonh yutepax no, ko tanhe'wejkob'a tet: metx tx'l', no' mis, no' tx'ow, no' oj.

Hej noq' xhk'ulch'annhen hej te' nhah

Xhjohtajnhe' tinanh, chub'il aypax hung'ahanxa sb'eyal hej no' noq' tonhe ay yu sk'ulch'annhen yul jatut. Haxin no' hung'ahanti' la: Metx tx'l', no' ch'el, no' mis, no yulnhahil tx'ow, no' kuwis. Yaj ta xhjoche yeh no' ti' yul jatut, yilal xhko tanhe kat ja'ni lowoj no' chaltu'.

No' noq' kanh yoj ay stx'ixal

Hakpaxtu' hung'ahan noq'ti', xikiltaj ta mach ko tanhe kob'a kat ko tzab'ni no', yilal johtajnheni chub'l yu skolni sb'a no' yuxinto ay stx'ixal snimanil no', haka'na no' tx'ix utxum.

No' noq' kanh yoj yaj sam

Kow yilalpaxoj ta xhjohtajnhe chub'il masan ta ay mak ch'etan hej no' noq', chil no' tzet chu skolni sb'a tet stx'ojal, yuxinto ay hun majan no' stiswob'al kow yaj sam, ha' ch'oknikoj yu no' skolni sb'a. Haka'a no' pay, b'oj yaq'b'ilxa hej noq'.

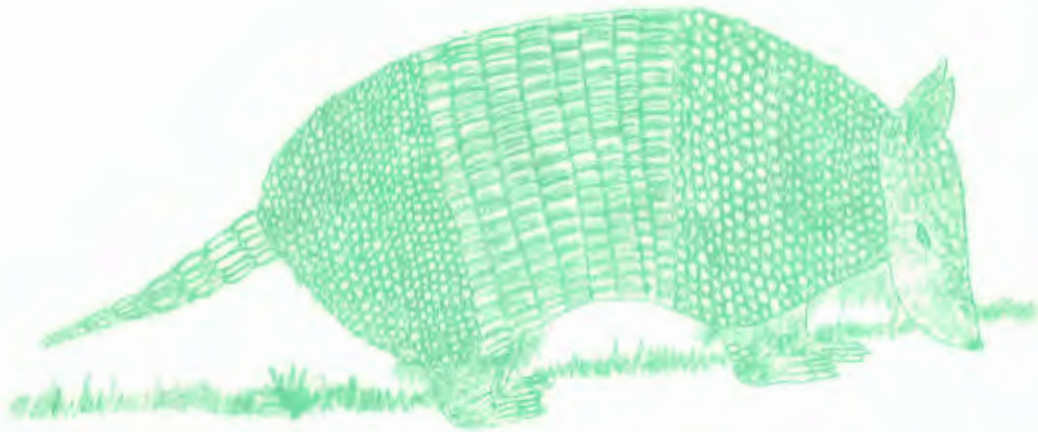
No' noq' kanh yoj xhloni hej tz'unub'

No' ti', jichan chetato no' hej
tz'unub', waxamkam ay no' chu ko
lonipaxoj. Yuxinto yet ay ko tz'unub'
yilal xhko tanhe ninoj tet no' ti'. Xol
noti' aykoj: no' tx'ow, no' b'ah, no'
xhik.

No' noq' kaw yatut b'ay ayiktoj yet ch'ek'i

Xax jal yet ayxanayi, chub'il tx'ihal tzet
chu skolni sb'a no' noq' ab'ilkan yu
Komam Jahaw. Yuxinto ay no' noq'
haka' sq'u' lak'ankankoj yinh snimanil yet
ch'ek'l, ha yete xin chab'e no' chub'il ay
mak ch'etan no' kat stokan chohna no'
yul sq'u'tu', haka'na: no' ib', b'oj
yaq'b'ilxa.

Hej noq' jichan swi'laj te' ch'ek'ikoj

Mat suniloj hej no' noq'
ch'ek' sat tx'otx', to aypax
no' q'a' stzan yek' saya'
yita swi'laj te' yunheb'al
mach mak ch'etan no,
haka'na: no' kuk, no' max,
no' intam.

Hej no' noq' kanh yoj ay yuk'a'

Sunil hej no' noq' masan ay smunil hunun tzet ayikoj stz'ajoj snimanil, ay hej no' noq'ti' aypax yuk'a, jichan xin ha' ch'oknikoj yu no' skolni sb'a tet yaq'b'ilxa hej no' noq' b'oj tet anma chal yeta' no' haknhenati'. no' ti' la, ay yuk'a' no': no' kaplaxh, no' wakax, no' sajcheh.

No' noq' sat tx'otx'nhetik'a xhb'elwi

Kow yilalpaxo ta
xhjohtajnhe chub'il
mat suniloj no' noq'
ch'ek' swillaj te', to
aypax no' waxamkam
chal sk'ul yaj sat
tx'otx'nhe chu yek'l,
haxkam al snimanil
no', haka'na: no'
txitam, no' cheh, no'
wakax.

No' noq' xhtzanhwayi

Xjute jalni chub'il, sunil hej no' noq', masantik'a ay tzet ch'oknikoj yu no' skolni sb'a, maka yu ssayni yita, yuxinto mat tonhk'ahoj chonh ok juchu' no, tajka to ay tzet chonh yute no', to mat tz'ajanoj sk'ul no' haka'onh anmahonhti'. Hano'ti' kow xixe' yisk'aj stzanhwayi la: no' mis, no' b'alam, no' eech.

No' noq' hos chu spitzk'ayi

Xhjohtajnhe' tinanh chaltu', chub'il jichan sunil hej no' noq' hos chu spitzk'atij ti', kab' yoj, b'ojpax xin xil no', haka' xil no' ch'ik aykoj yinh snimanil no' spichb'aniloj. Haka'na: no' kuwis, no' muk', no' usmij, no' chiyo, b'oj yaq'b'ilxa no'.

No' alomnoq' hos chu spitzk'atij xhlolaxi

Mat suniloj hej no' noq' hos chu spitzk'atij chu slolaxi, jichan xin sunil no' xhpocha yul nhah ch'oiknikoj itahil, haka'na: no' chiyo, no' ahtzoq', no' pech, no' yulnhahil kuwis. Yuxinto yet aya xahan ay no' noq'ti' ju yul jatut.

Xoltelajil noq' hos chu spitzk'a xhlolaxi

Etza sunil hej no' alomnoq' hos chu
spitzk'a' chu ko loni, wal no xoltelajil
noq' xin, mat suniloj no' chu ko loni,
wal tinanh xin xhjohtajne' ayk'onhoj
no' chu ko loni: no' ch'ok, no' homan,
no' txoq', no' hotol.

No' noq' hos chu spitzk'a mach lolaxi

Tx'ihal sb'eyal hej no' xoitelajil noq'ti' machu ko lonipaxoj,
haxkam komam komi' xhalni jet chub'il machhi, b'oj hunxa ay
no'ti' tz'il tzet slo, yuxinto xhkachlax ko loni no' syeyil, haka'na:
no' yawi', no' usmij, no' kajxulem, no' tx'olol.

No' aq'b'al noq'

Wal tnanh xin xhjohtajnhe'paxoj chub'il aypax hun sb'eyal hej no' noq' tz'ayikalil xhwayi, haxa aq'b'alil ch'eltij yul sq'u' kat sto no' saynoj tzet slo. Kow helan no' yek' yinh aq'b'al, haxkam nan slow smunla smujlub'al sb'aa' sat no', haka': no' sotz', no' chul pop, no' kun noq'.

Hej no' noq' xhkunli

Nannhe ju chala yet xhjab'en yoq' hun sb'eyal no' ch'ikti',
haxkam chal komam komi' chub'il stz'akti' no' hunuj tzet k'ul
maka tx'oj xhja'le'. Etza xin hanhk'anhe yinh ohtajb'al xakan
heb'ya' Mayab' aykoj hunti', wal anma wes, matxa kow cha'
yuluj sk'ul, haxin hunq'ahan ch'ikti' xhkunli la: no' kun noq',
aq'b'al noq', no' tz'ak, no' txuyub'.

No' noq' hos chu spitzk'a chib'e slo

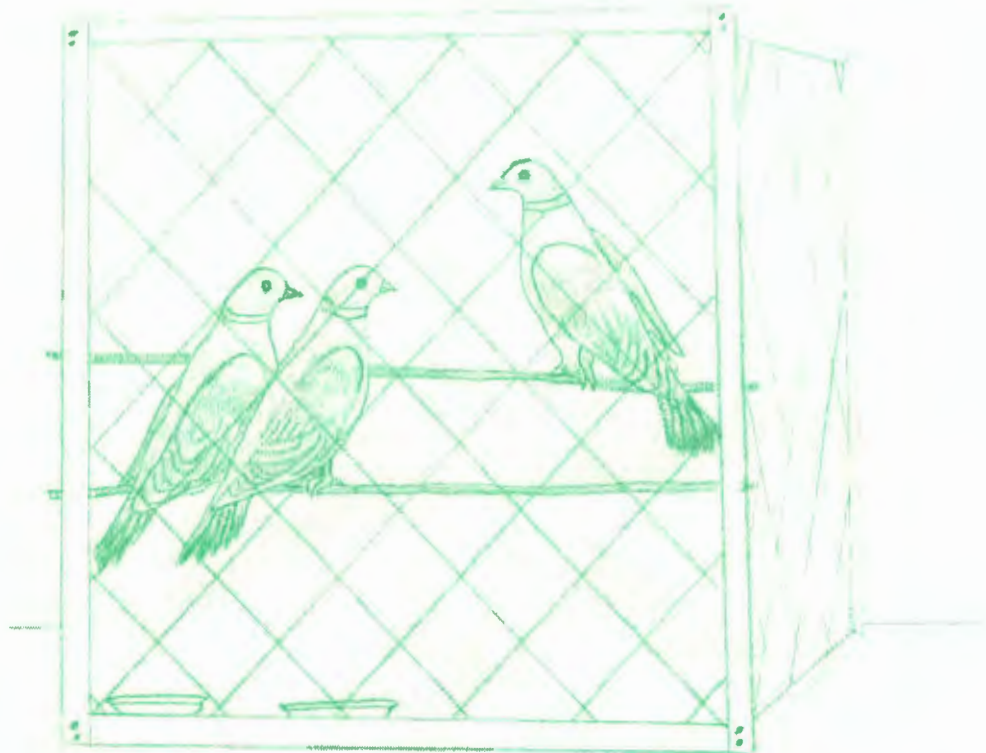
Aypax hunxa majan no' ch'ikti' kow stzan sloni no' chib'e
maka nixhtej tx'ik q'a' tz'ulik, to haktu' ab'ilkan yu Komam
Jahaw, haka'tik'a ay no' nixhtej telaj slo, aypax no' chib'e slo,
haka'na: no' kajxulem, no' k'uk'um, no' kajxulem.

No' ch'ik xhk'ulch'annhen yul nhah

Xhjohtajne' tinanh chub'il ay hun majanxa no' ch'ik, waxamkam chu slolaxi, yaj yelawilnhe yul jatut ch'oknikoj no', haka'na: no' ch'el, no' kuwis, no' muk'.

Hej no' ch'ik nhab'ilalthe chulek'oj

Wal tinanh xin nixhtej unin, xhjohtajne' chub'il ay hun majanxa no' ch'ik mataj b'eti' ch'ek'ik'oj no' sunilb'al q'inal, to yetnhe ch'ok ha' nhab', hatu' chulpax no' ssaya' tzet slo; yaj kalan hayonh chonh kolcha yinh no', haxkam xhko potx' no' yu ko loni, yuxinto wal tinanh, yet aya matxa xhko potx'no' haxkam matxa kow no' chulek'oj tinanh, xax k'ahb'an no', haka': no' paleq'antx'ih, no' saj hatx'b'en, no' txoq', no' k'ej yalanhsti'.

Hej no' ch'ik ihom b'eh

Aypax hun majan no' ch'ikti' ch'i'ni sb'eh yaq'b'ilxa no' ch'ik, skwenta no' yijb'anto no b'ay q'a' ay nixhtej noq' slo no', chijb'apaxtoj no' b'ay mach kow ch'etalax no' yu anma, haka': no' awtelom, no' tz'onhkin, no' pama'.

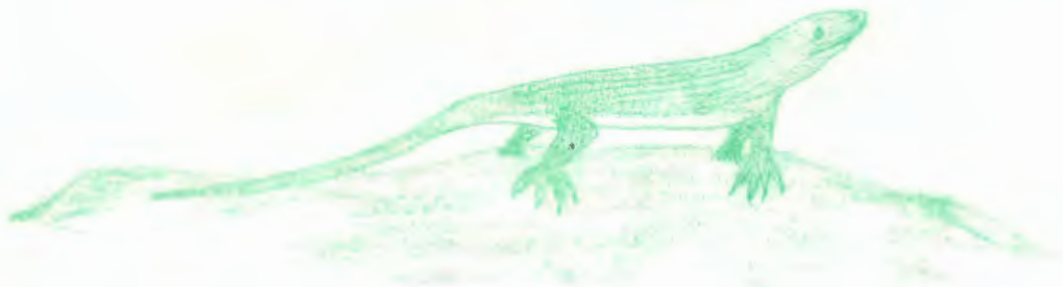
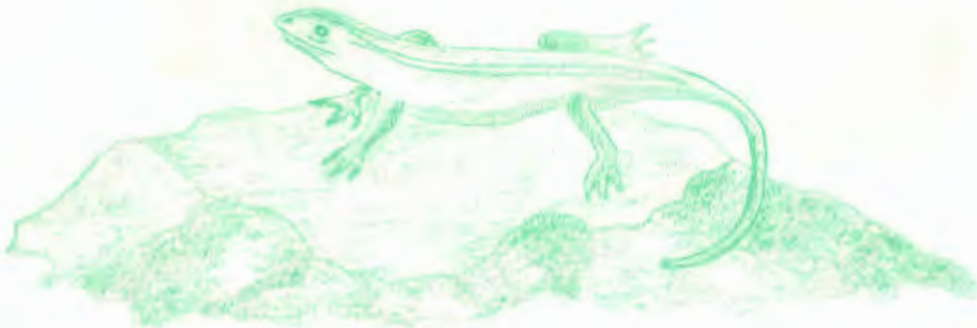
No' ch'ik stz'utz'atij schi'al te' haq'b'al

Wal tinanh xin hex nixhtej unin, xhjohtajne'paxoj chub'il ay hun majanxa no' ch'ik schi'alnhetik'a te' xumak b'oj te' haq'b'al slo, waxamkam slo no' hunujxa tzetet, yaja' q'a' choche no' schi'al te' haq'b'alti', aykoj stz'ajoj hun yaman ch'ikti' no' wahb'ankis, no' tz'unun.

No' tz'umnhe lak'ankoj yinh snimanil

Hun sb'eyal hej no' noq'ti', jichan skawilal ha' ha' maka xola ch'en ch'en ay no', mach xin xil no' haka' no' ch'ik maka haka' metx tx'i', to hanhk'anhe kawla tz'um pichnhen snimanil no', haka'na: no' tx'alapat, no' pitzin, no' yalom k'u, no' intam.

Hej noq' ay xol ha' ha'

Hex nixhtej unin, hunq'ahanxa sb'eyal hej no' noq'ti', waxamkam ay no' ch'ek' xol ha' ha', yaj wal no' ti' xin, waltu' xolnhetik'a ha' ha'chu' yek' no', ta xhjiltij no' sat tx'otx', jichan pet xhkam no'. Haka' no' kay, no' xotx, no' chap.

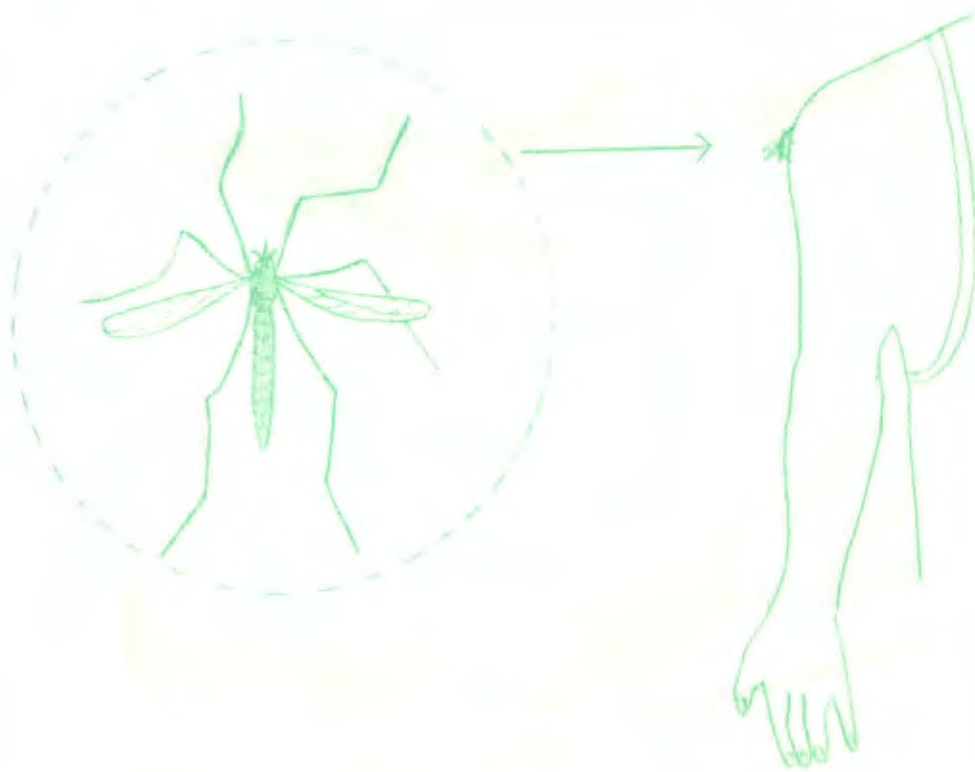
Snoq'al hej tz'unub'

Hunxa sb'eyal hej no' noq'ti', ay no' chetatoj hej tz'unub', ay hun majanxa no' xhkolwa yinh hej tz'unub', ay hunxa majan no' xhyab'ilni anma yu no'. Xol noti' aykoj stz'ajoj no' tz'isaj, no' tziltzil, no' uk'.

Nixhtej noq' chonh yab'ilni yu

Wal tinanh, nannhe he yu hex nixhtej unin, haxkam xhjohtajnh'e'pax hun majanxa nixhtej noq'ti' chonh yab'ilni yu. Yaj to haxkam yet chonh schini no', xhkankan showal yal schib'al no' yul stz'umal ko nimanil, yuxinto xhko chatoj hej yab'il syeyil. Haxin no'ti' chu jalni sb'ih la: no' k'aj, no' uk', no' xen, no' ik', no' hulk'aj.

Hej nixtej noq' xhchalonhe chulek'oj

Ay hun majan nixhtej noq' mach
sb'ajilti' chulek'oj yet yokxa
waresma maka yet yokojxa yip ha'
nhab', ay no' chu yoknikoj itahil ju,
aypax hun majanxa no' ch'etantoj
hej tz'unub'. Xol no'ti' aykoj stz'ajoj
no' hokox, no' witwirin, no' mox.

Snoq' ha' b'oj tx'otx'

No' noq'ti', b'ab'el ay yuwe no' b'ay xhpitzk'atij,
lawitu'xin kat 'yok no' mulisal, stzujanilxaxin ch'eliloj
kanh yoj no' katxin xa hu stx'ejwi no', yet xa el yoj
no' tu', xa hu yek' no' sat tx'otx' b'oj yul ha' ha',
haka' no' ponhom b'oj no' pahtza'.

Lic. Gonzalo de Villa, SJ
Rector

Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General y Académica

Dr. Hugo Beteta
Vicerrector Administrativo

MAURICIO XULLU S. / 2000